O‘ZLESHMA ARTIONIMLARNING MOSLASHUV TIPLARI VA NOM VARIANTLARINI ME’YORLASHTIRISH

Safiyazova Nazokat Yangibayevna
Ma‘mun universiteti Ijtimoiy-gumanitar fanlar fakulteti
O‘zbek va sharq tillari kafedrasi o'qituvchisi
nazokatsafiyazova@gmail.com
https://doi.org/10.5281/zenodo.24088195

Kalit so‘zlar: Artionim, o‘zlashma nom, lingvistik moslashuv (adaptatsiya), fonetik-grafik moslashuv, leksik-semantik kalkalash, variantdorlik, ortografik me’yorlashtirish, lingvomadaniy kod.

KIRISH. Dunyo tasviriy san’ati, haykaltaroshlik, me’morchilik va jahon madaniyati durdonalari hisoblangan asar nomlarining (artionimlarning) milliy til muhitiga kirib kelishi va unga moslashuvi (adaptatsiyasi) onomastika hamda me’yoriy tilshunoslikning eng murakkab muammolaridan biridir. Tasviriy va amaliy san’at asarlari nomlari (artionimlar) nafaqat estetik-aksiyologik obyekt belgisidir, balki jahon hamjamiyati bilan madaniy muloqot va axborot almashinuvining muhim lingvistik vositasi bo‘lib xizmat qiladi. O‘zbek tili lug‘at tarkibi va nomshunoslik amaliyotida jahon san’atshunosligi terminologiyasi va artionimlarining o‘zlashuvi, asosan, vositachi tildan (rus tili) hamda qisman bevosita asl tillardan (italyan, fransuz, nemis, ingliz va boshqa tillar) transliteratsiya, transkripsiya yoki leksik-semantik tarjima orqali amalga oshib kelgan. Biroq o‘zbek tili amaliyotida o‘zlashma artionimlarni qo‘llashda jiddiy **haddan tashqari variantdorlik (polivariantlik)**, **kalkalashdagi noaniqliklar**, **tarjimadagi semantik uzilishlar** hamda **fonetik-grafik g‘izillashuvlar** kuzatiladi.

Tadqiqot materiallarining tahlili ko‘rsatadiki, o‘zlashma artionimlarning o‘zbek tiliga kirib kelishi va singishi 4 ta asosiy lingvistik moslashuv bosqichi va tipi bo‘yicha amalga oshadi: **1. Fonetik-grafik adaptatsiya.** Artionimning o‘zbek tili grafik va fonetik qonuniyatlariga (singharmonizm elementlari, talaffuz va imlo me’yorlariga) moslashuvi sanaladi. Bunda vositachi til grafikasi va talaffuz xususiyatlari milliy alifbo hamda ortografiya talablariga muvofiqlashtiriladi. Biroq ushbu jarayonda vositachi tildagi affikslar yoki imlo shakllari (masalan, rus tilidagi -skaya, -skiy, -in kabi qo‘shimchalar) artionim tarkibida mexanik ravishda saqlanib qolib, o‘zbek tili grammatik va uslubiy me’yoriga zid kelish holatlari uchrab turadi.

2. Transliteratsiyaviy va transkripsiyaviy moslashuv. Asar nomini asl tilidagi (yoki vositachi tildagi) yozilish va talaffuz xususiyatlarini saqlagan holda o‘zbek alifbosiga o‘tkazish usulidir. Masalan, Leonardo da Vinchining "Mona Liza" (Mona Lisa) yoki Sandro Bottichellining "Primavera" asarlari nomining milliy matnlarda to‘g‘ridan-to‘g‘ri transkripsiyaviy vosita orqali qo‘llanishi ushbu moslashuv tipining yorqin namunasidir.

3. Leksik-semantik kalkalash (tarjima orqali moslashuv). Asar nomining semantik mazmuni hamda obrazli-metaforik sig‘imini o‘zbek tilining leksik-frazeologik resurslari va semantik vositalari orqali qayta yaratish xisoblanadi. Boshqa tildan o‘girishda so‘zma-so‘z (kalka) tarjimalarga haddan tashqari berilish natijasida asar nomi o‘zining asl lingvomadaniy va falsafiy-diniy ma’no bo‘yog‘ini yo‘qotishi yoki mantiqsiz iboralarga aylanib qolishi kabi metodologik xatoliklar ham kuzatiladi.

4. Gibrid (aralash) moslashuv. Artionim tarkibidagi bir elementning (masalan, atoqli ot yoki pretsedent ismning) transkripsiyaviy usulda saqlanishi hamda uning sifatlovchi/janr ko‘rsatkichi bo‘lgan

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

ikkinchi qismining esa o'zbek tiliga tarjima qilinishi orqali shakllanadi. Masalan, "Rafael Madonnasi", "Rembrandtning 'Adashgan o'g'ilning qaytishi' kartinasi" kabi birikmalarda gibrid adaptatsiya hodisasi namoyon bo'ladi.

O'zbek nomshunosligi va tarjimashunosligida mavjud bo'lgan lug'at va ensiklopediyalar, darsliklar hamda ommaviy axborot vositalari tahlili shuni ko'rsatdiki, bitta jahon san'ati asari nomi o'zbek tilida 3 tadan 6 tagacha turli variantlarda qo'llanilib kelmoqda. Bu holat o'zbek tili amaliyotida terminologik va onomastik chalkashliklarni keltirib chiqarmoqda. **Diniy-teologik va pretsedent konseptlarga alaqador artionimlarni me'yorlashtirish. Leonardo da Vinchining "Тайная вечеря" asari nomi tahlili:** O'zbek matnlari va lug'atlarida ushbu artionim "Oxirgi kechlik", "Sirli oqshomlar" hamda "Maxfiy kechki ovqat" kabi bir qancha noaniq variantlarda qo'llanib kelgan. Ilmiy-etimologik tahlillarga ko'ra, taklif etilayotgan me'yoriy etalon shakl **"Oxirgi kechki ovqat"** deb belgilandi. Chunki Xristian ilohiyotida va Injil syujetida "вечеря" tushunchasi Isoning shogirdlari bilan so'nggi kechki taomlanishini (Passover taomli kechasini) anglatadi. "Sirli oqshomlar" iborasi bu diniy-tarixiy semani buzadi hamda asarga sun'iy lirik tus berib qo'yadi.

A.Ivanovning "Явление Христа народу" asari nomi tahlili: Ushbu artionim milliy manbalarda "Xristning xalqqa ko'rinishi", "Xristosning kelishi" hamda "Iso xalq orasida" kabi shakllarda turlicha berilgan. Ilmiy tahlillar asosida **"Iso Masihning xalqqa ko'rinishi"** shakli me'yoriy etalon sifatida tavsiya etildi. Sababi, o'zbek tili lug'aviy manbalarida va lingvomadaniy an'anasida "Христос" teonimi "Iso Masih" shaklida sabitlashgan bo'lib, onomastik me'yorga ko'ra, kalkalashda milliy teonimik fonddan foydalanish talab etiladi.

I.Repinning "Крестный ход в Курской губернии" asari nomi tahlili: Ushbu asar nomi manbalarda "Kurs guberniyasidagi xaj yurish", "Xrestoviy xod Kursda" yoki "Krest yurishi" tarzida xato kalkalangan. Asar uchun **"Xoch yurishi (Kurs guberniyasida)"** birikmasi me'yoriy etalon deb topildi. Dinlararo va madaniyatlararo atamashunoslikda xristianlikdagi "крестный ход" marosimi "xaj yurishi" (islomiy atama) bilan almashtirilishi semantik anaxronizmdir. Diniy atama mosligi uchun "Xoch yurishi" birikmasi qo'llanishi shart.

2. Etnografik, unvon va sotsial-maqom semali artionimlarni me'yorlashtirish. V.Surikovning "Боярыня Морозова" asari nomi tahlili: Ushbu tasviriy san'at asari o'zbek tilida "Morozova boyvuchcha oyim", "Boyarin Morozova" va "Morozova xonim" variantlarida uchraydi. O'zbek tili uchun **"Boyarinya Morozova"** shakli etalon sifatida belgilandi. Rus tarixiy leksikasiga oid "боярыня" unvoni milliy "boyvuchcha oyim" iborasi bilan almashtirilganda, semantik takror hamda sun'iy majburiy almashtirish sodir bo'ladi. Tarixiy-madaniy realiyani transkripsiyaviy saqlash lozim. **Rafaelning "Сикстинская Мадонна" asari nomi tahlili:** Manbalarda "Sikst madonnasi", "Sikstina Madonnasi" hamda "Sikstian Madonnasi" variantlari kuzatiladi. Ishda **"Sikstin Madonnasi"** shakli me'yoriy etalon sifatida asoslandi. Asar nomi Rim papasi Sikst IV (Sixtus IV) sharafiga va Sikstin kapellasi uchun chizilgani bois toponimik hamda antroponimik kelib chiqishiga ko'ra "Sikstin Madonnasi" nisbiy sifat shakli imlo me'yoriga to'liq javob beradi.

XULOSA. O'zbek nomshunosligida o'zlashma artionimlarning tarqoq va har xil variantlarda qo'llanishi sohaga tartibga soluvchi me'yoriy yondashuvlarni kiritishni tazo etadi. 81 ta o'zlashma artionimning lingvistik tahlili ko'rsatdiki, ko'p hollarda noto'g'ri kalkalash va vositachi til grammatik qoliplarini ko'r-ko'rona ko'chirish natijasida asarlarning asl g'oyaviy-estetik semasi o'zgargan. Taklif etilayotgan me'yoriy etalon shakllar va tamoyillar bo'lajak izohli lug'atlar, san'atshunoslik ensiklopediyalari, badiiy hamda akademik tarjimalar sifatini oshirishga xizmat qiladi.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

FOYDALANILGAN ILMIY ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi ilmiy nashrlari va onomastika tadqiqotlari.
2. Filologiya fanlari doktori (DSc) ilmiy darajasini beruvchi DSc.03/2026.10.06.Fil.06.06 raqamli ilmiy kengash dissertatsiyasi materiallari (81 ta o'zlashma artionim empirik tahlili).
3. O'zbek tili imlo qoidalari, izohli lug'atlar va tarjimashunoslik bo'yicha nazariy-amaliy manbalar.
4. Dunyo san'atshunosligi hamda aksiyologik onomastika yo'nalishidagi akademik tadqiqotlar.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.